



OG'ZAKI VA YOZMA NUTQ XUSUSIDA

*Turobov Abdurayim Malikovich,
SamDCHTI dotsenti*

Kalit so'zlar: til, nutq, og'zaki nutq, yozma nutq, nutq faoliyati, so'zlovchi.

Til sintagmatik qatorga o'tish orqali nutqiy faoliyatda tafakkur munosabatini namoyon qiladi. Nutqiy faoliyat bir qarashda individual hodisadek tuyulgani bilan ma'lum jihatlar bilan ijtimoiy hodisa hamdir. Umuman til va nutq ham ijtimoiy, ham individual hodisalardir. Bular bir - biri bilan bog'liq bo'lgan faoliyat turlari sanaladi. O'z navbatida til va tafakkur ham o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan, birini ikkinchisiz tasavvur etish qiyin bo'lgan hodisalar hisoblanadi. Til ijtimoiy hodisa sifatida tafakkurning harakatga kelishi, ya'ni nutq orqali voqealanishidir. Tafakkur bilish jarayoni bilan bevosita bog'lanadi. Tafakkur aqliy bilishning hosilasi sifatida izohlanishi lozim. Ongli bilishning eng yuqori bosqichi bo'lgan tafakkur yuritish faqat insonga berilganligi bilan ajralib turadi. Tafakkur til bilan birga paydo bo'lgan va birga rivojlanadi. Til va tafakkur borasida gap borganda, nutq munosabati ham tushuniladi. Chunki til nutq orqali oydinlashadi. Bu uch hodisa ham o'z-o'zidan ijtimoiy hodisalar sanaladi. Biz o'rganilayotgan narsa hodisa va voqealar haqida fikr yuritishimiz jarayonida til – tafakkur va nutqiy faoliyat baravar ishtirok etadi. Bu ijtimoiy hodisalar bir-biri bilan shunchalik bog'liqlikni go'yoki bir hodisadek tushuniladi. Tafakkur erishgan yutuqlar tilda aks etib nutqiy faoliyatda yuzaga chiqadi. Til sistemasining ishlash jarayonida qatnashadi. Bilish hissiy va ongli bilishga bo'linadi.

Til va nutq dialektik munosabati o'zining dastlabki haqiqiy, mukammal ilmiy - nazariy yechimini tilshunoslik fanida keskin burilish yasagan buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida topdi [R.Rasulov, 2017: 165].

Til va nutq dialektikasida til o'ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo'lgan bir butun sistema sifatida faoliyat ko'rsatadi [F.de Sossyur, 2004: 120]. A.Rahimov to'g'ri ta'kidlaganidek: "So'zlovchi nutq jarayonida til kodlarining turli kombinatsiyasi asosida o'z

istaklarini ifoda etadi. Bunday kombinatsiyaning obyektiv voqealanishida esa ruhiy mexanizmlar muhim ahamiyat kasb etadi [A.Rahimov, 2015: 66].

Bu fikrlarga qo'shilgan holda quyidagilarni bayon qilamiz. Til murakkab ideal sistema sifatida nutq faoliyatida tafakkur orqali moddiylashadi. Bayon qilmoqchi bo'lgan fikrlarimizni nutqiy faoliyat orqaligina tinglovchiga etkazamiz. Nutqiy faoliyat, til, nutq va tafakkurni bir-biridan ajratib bo'lmaydigan hodisalar sifatida qarashimiz lozim.

Nutq o'z navbatida ichki va tashqi, og'zaki va yozma shakllarga bo'linadi. Har qanday nutq ma'lum bir so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan tinglovchi yoki o'quvchiga qaratilgan matnning shakllantirilgan tashqi ko'rinishidir. Tildagi birliklar sanoqli, ammo nutqiy faoliyat mahsuli cheksiz va o'rni kelsa takrorlanmasdir. Boshqacha qilib aytganimizda, bir marta ishlatgan jumla (gapimiz)ni ikkinchi marta nafaqat o'zimiz balki, boshqa hech kim ishlatmasligi ham mumkin. Nutqning to'g'ri tuzilganligi uning adabiy til me'yorlariga mosligidir. To'g'ri nutq tuzish uchun so'zlovchi adabiy til me'yorlarini egallab olgan bo'lishi kerak. Makon va zamonda chegaralanganlik, past va baland ohangda aytilish, xato, g'alizlik, sohta va boshqa xususiyatlar mutlaqo nutqqa xos. Bu xususiyatlarning birortasi ham tilga xos tushunchalar emas. Nutq to'g'ri bo'lishi uchun, asosan, ikki me'yorga – urg'u va grammatik me'yorga qat'iy amal qilishni talab qiladi.

Birinchidan, nutqni to'g'ri tuzishda grammatik vositalarning qo'llash me'yorlari ham muhim o'rin egallaydi.

Ikkinchidan, aniqlik nutqning muhim fazilatlaridan biri sifatida qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham sharq mutafakkirlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti hisoblaganlar.

Uchinchidan, nutqning mantiqiyliги grammatik to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni



ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug'aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq borib yetmasligiga, ba'zan, umuman anglashilmasligiga olib keladi.

To'rtinchidan, nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy tilning lisoniy me'yoriga muvofiq kelish-kelmasligi tushuniladi.

Nutq mana shu sanab o'tilgan xususiyatlari bilan tildan ajralib turadi. Albatta, tafakkur sanab o'tilgan nutqqa xos to'rtta xususiyatda bevosita ishtirok etadi. Nutq va tafakkur munosabatlari shu belgilarda yaqqol kesishadi, aniqroq qilib aytsek, birlashadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, til bilan tafakkurni bir-biriga teng deyish to'g'ri bo'lmaydi. Bu haqda M.Irisqulov quyidagilarni yozadi: "1) kishi o'ylab yurgan fikrini til orqali ifodalaydi deyish haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Kishi fikrining boshqalarga aytish mumkin bo'lgan qisminigina til yordamida suhbatdoshiga (o'quvchisiga yetkazadi). 2) til moddiy, tafakkur esa g'oyaviy hodisalardir; 3) ikki narsani teng deyish uchun ularning tarkibini ham bir-biri bilan qiyoslash va ular bir-biriga mos kelsa, ularni teng deyishga asos tug'iladi. Ma'lumki, tafakkurni mantiq fani, tilni esa

tilshunoslik o'rganadi. Mantiq fani tafakkurni tarkibiy qismlarga ajratganda, u uch birlikdan: tushuncha, muhokama va xulosadan tarkib topganini qayd etadi. Tilshunoslik fani nutqni tarkibiy qismlarga bo'lganda nutq tovushi (fon), morf, so'z, gap, matnlarga ajratadi. Demak, til va tafakkur birliklari bir-biriga miqdor jihatdan ham to'g'ri kelmaydi; 4) ba'zi olimlar tafakkurdagi tushuncha tildagi so'zga, muhokama esa gapga to'g'ri keladi, degan fikrni ham ilgari surishadi. Ma'lum bo'lishicha bu fikr ham asossiz ekan" [M.Irisqulov, 1992: 238-239]. Mana bu fikrlardan ham ko'rinib turibdiki, til va tafakkur boshqa-boshqa bo'lgan, ammo bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan hodisalardir. Shunday ekan til va tafakkurni bir-biridan ajratib qo'yish ham mumkin emas. Til sistemasining ishlashi uchun tafakkur zaruriy omildir. Til, nutqiy faoliyat, nutq jarayoni iyerarxik munosabatlarida tafakkur bab-baravar qatnashadi. Avvalombor, tafakkur birlamchi, qolganlari esa ikkilamchi hodisa sifatida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir. Yoki boshqacha qilib aytsek, tilni tafakkur yaratdi. Til va nutq nutqiy faoliyatning tarkibiy qismi hisoblanadi. Shuningdek, bevosita til sistemasining ishlashi, yani nutqiy faoliyat tafakkur orqali voqelanadi.

Adabiyotlar

1. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского [А.М.Сухотина](#), под редакцией и с примечаниями [Р.И.Шор](#). -М.: [Едиториал УРСС](#), 2004. -256 с.
2. Rahimov A. Umumiy tilshunoslik kursi. -Samarqand, 2015. -123 b.
3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.- 312 b.
4. M.T.Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992. 256 b.

Turobov A. About oral and written speech. In this article speech activeness, the functional process of oral and written speech in the language system, the relationships between their mutual influence are analyzed. There are mentioned ideas about theoretical viewpoints concerning their interconnections.

Turobov A. Об устной и письменной речи. В данной статье рассматриваются речевая деятельность, функциональный процесс устной и письменной речи в системе языка и отношения между их взаимным влиянием. Упомянуты мнения о теоретических взглядах, касающихся их взаимосвязи и взаимоотношений.